

Besenyi Sándor:

TÁRSADALMI LÉTEZÉS ÉS MŰVELŐDÉS

Dolgozatomnak bevallottan kettős funkciója van, az egyik elméleti, a másik propaganda jellegű.

Elméleti vonatkozás, hogy a marxizmus lételméletének bázisán taglalja az emberi tényező kiművelésének, társadalmi lénné válásának, szocializációs folyamatának társadalmi meghatározottságait, a társadalmi létezés és művelődés kölcsönhatásrendszerének főbb összefüggéseit.

Propagandista törekvés, hogy az elméleti összefüggések főbb csomópontjainak hangsúlyozásával megalapozzuk és vázoljuk a Művelődéstudományi Nyári Egyetem hallgatói számára nyári egyetemünk következő periódusának koncepcióját, középtávú programját, s kedvet csináljunk ahhoz, hogy részt vegyenek a következő évek rendezvényein is. Egymásra épülő, szervesen összefüggő programsorozatot, a modern marxista társadalomtudományok főbb eredményeit demonstráló keresztmetszetet szeretnénk itt bemutatni a nyári egyetem egymást követő évfolyamain. Programunkat évről évre a társadalomelmélet és a művelődésügy gyakorlata közötti találkozásnak, összekötő hídnak, elemző dialógusnak szánjuk. Rendszerszerűen, egymásra épülő, egymást kiegészítő programokkal, mégis évről évre az aktualitások jegyében rendezzük meg ezt a találkozást. Nyári egyetemünk előadójának - mint eddig is - továbbra is az egyes szakterületek élővilágbeli személyiségeit kérjük fel, de megszólalási lehetőséget biztosítunk közvetlen háttérünk, a különböző szegedi minélvők avatott képviselői számára is.

Kérjük Önöket, hogy véleményezzék elképzeléseinket. Észrevételeikkel, javaslataikkal gazdagítsák a Művelődés-elméleti Nyári Egyetem arculatát és tradícióit.

- . . -

A marxista szocializációs elmélet szerint a művelődés az emberi tényező felkészítése, felvértézése a társadalmi lényként való helytállásra, önkibontakozásra. Összetett társadalmi tevékenység, mely különböző társadalmi egységekben szükségesnek ítélt ismeretek, képességek, beállítódások, sajátos szükségletstruktúra, gondolkodási-magatartási-viselkedési minták és tevékenységmódok közvetítésére, kialakítására irányul. Összetett, hisz mindenkor részben tudatos és intézményesített, célirányos hatások, részben spontán, esetleges és rendre ellentmondásos informális hatások, illetve az öntevékeny önművelődési erőfeszítések együttese. A művelődést tehát nem szűken ágazati oktatási és kulturális tevékenységnek tartjuk, hanem komplex szocializációs folyamatnak, amelyben az egyén meghatározott genetikai bázist, adottságokat képviselő biológiai egyedből tudatosan tevékeny társadalmi lénné, személyiséggé - egyéniséggé - válik.

Dolgozatunkban ennek a szocializációs kölcsönhatás-rendszernek a főbb összetevőit, pilléreit kívánjuk vázlatosan áttekinteni. Az emberi tevékenység társadalmi meghatározottságát, alternativitásának körét és lehetőségeit kívánjuk elemezni, azt a társadalmi kölcsönhatás-rendszert vizsgálni, amelyben a szocializációs folyamat történelmileg és társadalmilag sajátos módon kibontakozhat.

Az egyén a "hovászületés" véletlenje nyomán, születése pillanatában meghatározott társadalmi státuszú család /szerencsés esetben!/, csoport, réteg, osztály, etnikum,

nemzet-nemzetiség, társadalmi integrációs szint tagjává, képviselőjévé, reprezentánsává válik. Társadalmi státuszából fakadó starthelyezete határozza meg első fokon társadalmi lénné válásának lehetőségeit, hisz eltérő mélységű és szélességű távlatokat nyit az egyén számára a társadalmi tartalmak elsajátítására és a társadalmi mozgásteret alkotó viszonyok, mint formai keretek közötti eligazodásra és önkibontakozásra. A születő egyén még semmit sem tud a világról, máris társadalmi tagozódási formákat reprezentál, s ezek a társadalmi helyzetét megjeleltető társadalmi tagozódási formák közvetítik számára egyrészt a társadalmat az egyénhez, a társadalmi tartalmakat és a társadalom formai kereteit, másrészt az egyénit a társadalmihoz, ezek közvetítik majd, transzformálják föl vagy le, modulálják ilyen vagy olyan irányban egyéni kibontakozását, társadalmi lénné válását.

Ismeretes, hogy a különböző társadalmi helyzetű egyének, csoportok műveltsége, művelődési viszonyai, tárgyi, anyagi, személyi feltételei, lehetőségei, művelődési tradíciói között roppant egyenlőtlenségek alakultak ki történelmileg és lehettek fel ma is. A kultúra demokratizálásáért kifejtett korszakos erőfeszítéseink történelmi mértékkel csökkentették, de máig fellelhetők ezeknek az ősi egyenlőtlenségeknek a maradványai, illetve újabb egyenlőtlenségeket teremtettünk mi magunk is az elmúlt évtizedekben.

Az első vonatkozási rendszer a művelődést meghatározó társadalmi tényezők közül, amely vizsgálódást igényel tehát: a társadalom tagozódási formáinak együttese, közösségi és szociális szerkezete, a történelmileg-társadalmilag sajátos társadalmi struktúra. Önálló vizsgálódási területként kínálkozik számunkra a különböző társadalmi csoportok műveltségi, művelődési helyzetének a vizsgálata, a kulturális egyenlőtlenségek tanulmányozása. A szo-

ciális és kulturális egyenlőtlenségek nyomasztó kísérő-jelenségei napjainkban a társadalmi beilleszkedési zavarok, devianciák, amelyek gyakorisága bizonyos társadalmi csoportoknál nagyobb, mint egyebütt. A következő évi nyári egyetemet a társadalmi struktúra és a devianciák tanulmányozására szánjuk, illetve annak vizsgálatára, hogy a művelődésnek mi a szerepe a társadalmi mobilitásban, s a devianciák megelőzésében.

A társadalmi létezés és a művelődés összefüggéseinek tanulmányozásában azonban csak a megjelenési formák rajzát, mondhatnánk: szimptóma leírást, morfológiai képletet kínál a társadalmi tagozódási formák, csoportok, kulturális egyenlőtlenségek vizsgálata.

Az elmélet feladata, hogy a szimptómák, megjelenési formák mögött feltárja a meghatározókat, az okokat, a mélyebb összefüggéseket, hogy választ adjon: Miben állnak és miből erednek ezek az egyenlőtlenségek?

A társadalmi státusz - mint említettük - a társadalom szociális és kulturális szerkezetében elfoglalt hely: kapu, amely eltérő mélységű és szélességű távlatokat nyit az egyének-csoportok számára a társadalmi tartalmak elsajátításához és gazdagításához, a művelődéshez és önkibontakozáshoz.

A társadalmi létezés alapvető egyenlőtlenségei az emberi értékekhez való viszonyban jelennek meg, mert a társadalmi létezés tartalmi előfeltételeit és meghatározóit az emberi értékek képezik.

A nyolcvanas években a társadalmi gondolkodás kulcskategóriájává vált az érték kategóriája. Anélkül, hogy elméleti-történeti fejtegetésekbe bonyolódnánk, megemlítem, hogy az érték először ökonomiai érték alakjában, a használati érték és csereérték megkettőződésben az angol pol-

gári közgazdaságtanban jelent meg, és a munkaértékelmélet bázisán vált a tudományos és a köznapi gondolkodás részévé. Marx történelem és társadalomfelfogásának középponti kérdése az emberi lényegi erők, az emberi-társadalmi gazdagság kibontakozásának komplex társadalomelméleti, ökonómiai és történetfilozófiai vizsgálata.

A polgári gondolkodás a századfordulótól a Lét és a Legyen antinómiikus szembeállításával, társadalmi előfeltételeitől elszakította, önállósította és abszolutizálta az érték idealitás oldalát, a Sollen-re, a Legyen-re szűkítette az érték kategóriát, s szubjektivista-normativista értékelemzését adta az emberi értékeknek.

A hatvanas évektől a marxizmus reneszánszának jegyében, a dogmatista torzításokkal szembeni küzdelemben, a marxista történelem- és társadalomfelfogás rekonstrukciója keretében, a szocialista jellegű társadalmi viszonyok általánossá válása és meggyökeresedése nyomán a szocializmusépítés formai kereteinek megerősödésével a kelet-európai országokban előtérbe került a társadalmi tartalmak, az emberi lényegi erők, az emberi-társadalmi gazdagság marxi elmélete és annak alkotó továbbgondolása. Kiemelkedő szerepe volt ebben a rekonstrukcióban és az alkotó továbbgondolásban Lukács Györgynek, akire születése 100. évfordulóján ezúttal és e helyről is tisztelettel és megbecsüléssel emlékezünk. Lukács a nembeliség, a magábanvaló és a magáértvaló nembeliség, illetve a partikularitás és nembeliség viszonyának vizsgálatával, az érték ontológiai elemzésével gazdagította ezt az általános marxista filozófiai bázist, amely orientálólólag hatott a diszciplináris jellegű értékvizsgálatok és -elemzések igen öröndetes kibontakoztatására is. Operacionalizálhatóvá tette történelmileg-társadalmilag az emberi lényegi erők marxi kategóriáját, saját nembeliség kategóriáját, és ezzel egyben tudatosította a marxi továbblépés miben-

létét a lényegi erők koncepciójáról a marxista munkaértékelmélet kidolgozásához. Az ökonomiai érték-koncepció fel- és megújítása a gazdasági reform-koncepció keretében, az esztétikai, etikai, pszichológiai, szociálpszichológiai, pedagógiai, szociológiai, jogi-politológiai, történeti és történetfilozófiai kutatásokban az értékelméleti megközelítés roppant termékenynek bizonyult, s a nyolcvanas évek elején a marxista társadalomtudományi kutatások eredményei integrálásának alapvető területévé vált. Mi sem aktuálisabb marxista társadalomtudományi feladat napjainkban, mint az emberi értékek mibenlétének, ellentmondásos kihontakozásának, változásainak, társadalmi kölcsönhatásrendszerének, értékdimenziók szerinti differenciálódásának és összefüggésének, társadalmi csoportok és egyének szerinti jellegzetességeinek kutatása, megértése, alakítása, összességében a marxista humanizmus elméleti és gyakorlati gazdagítása.

Nyári egyetemünk előadássorozata ebben az évben a társadalmi létezés és művelődés kölcsönhatásrendszerének ezt a másik fontos területét vázolja, az érték-meghatározottságot, annak az egyik megjelenési módját, az értékrendet. Ehhez vizsgáljuk ezúttal a mai magyar társadalmi valóság és az emberi tényező összefüggéseit, a művelődés és az értékrend általános vonásait. Ehhez kerül most sorra az értékrend különböző oldalainak, aspektusainak diszciplináris taglalása, az ökonomiai, etikai, politikai, történeti vonatkozások elemzése, majd az értékrend strukturalódásának szociálpszichológiai megközelítése, az értékrend integráns megjelenítéseinek /művelődési intézmények, közművelődés, irodalom/ tanulmányozása.

Az értékrendek tagoltságának, összetettségének itt érintett vizsgálódásaihoz - úgy ítéljük meg - szükség van az érték-ontológiai vonásainak egészen vázlatos, érintőleges felidézésére is.

Értékeknek nevezzük azokat az emberi szellemi-anya-
gi erőfeszítésekkel, tevékenységekkel létrehozott társa-
dalmi produktumokat, magatartási formákat-módokat, szub-
jektívációs elemeket és struktúrákat, szellemi objektívá-
ciókat, amelyek az egyének társadalmi lényként való fenn-
maradása-kibontakozása, s összességében a történelmileg
változó társadalmi reprodukció előfeltételéül szolgálnak.

Az értékek a történelmileg változó, kibontakozó
szubjektum-objektum viszony tartalmi összetevői, amelyek
a viszony pólusain és kölcsönhatásrendszerében differen-
ciálódnak különböző értékdimenziókká.

Vizsgálódásaink alapján négy alapvető érték-dimen-
ziót különböztetünk meg:

A/ tárgyi-dologi értékek

B/ személyiségértékek

C/ tevékenységmodellek

D/ nembeli-szellemi objektívációk

körét. Az egyes értékdimenziók tovább tagolódnak.

- A tárgyi-dologi érték az emberi termelőte-
vékenység történelmileg jellemző közösségi-egyéni szintje
által létrehozott termelési eszközök, fogyasztási javak,
infrastrukturális előfeltételek, az objektívációk világa.

- A személyiségértékek dimenzióját azok a személyi-
ségek pszichofizikai struktúrájában kialakuló, ötvöződő
összetevők, szubjektívációk alkotják, amelyek a társadal-
mi reprodukációs tevékenységben, a szubjektum-objektum
viszony dinamikájában, a tárgyi-dologi értékvilággal adek-
vátan, azzal kölcsönhatásban, azt és attól tételezve lét-
rejönnek. Az emberi ismereteket, az adottságokra épülő
jártasságokat-készségeket-képességeket, az attitűdöket
és a jellemző szükségletstruktúrát említjük itt a szubjek-
tívációk köréből. Az ismeretelmélet, logika és pszicholó-
gazdagon feltárta az ismeretek és a képességek kialakulá-

sának-kialakításának folyamatait, jellemzőit. Mi most bővebben nem beszélünk erről. Szólnunk kell azonban néhány szót az attitűdökről. Az attitűd a személyiség beállítódása a szubjektum-objektum viszony keretében kialakuló viszonyulása az őt környező világhoz és önmagához, saját arcához is /kritikailag és remélhetőleg önkritikailag is/. Ez a viszonyulás az azonosulás és elutasítás pólusai közötti koegzisztencia. Magát a viszonyulást értékorientációs kategóriapárokkal reprezentáljuk. Ilyenek az igaz és a hamis, a jó és a rossz, a szép és a rút, a hasznos és a haszontalan stb. Dichotóm, antinómikus párok ezek, amelyek azonban nincsenek önmagukban. Nincs jó avagy rossz, szép vagy rút önmagában. Csak a valóság van, amit az ember minősít. De az értékorientációs kategóriapárok pólusai között skála feszül, a társadalmi gyakorlat történelmi fejlettségétől és ezzel kölcsönhatásban az egyéni felkészültségtől meghatározott skála. A szubjektum-objektum viszony fejlettsége, differenciáltsága által megalapozott szubjektív felkészültség mértékében tagolt, ez a skála, amelyet praktikusán az értékorientációs kategóriák valamiféle nyomatékosításával /pl. "igen jó", "nagyon rossz"/ aktualizál az egyén, de az értékskála különböző fokozatait értékitéletekkel is képes kifejezni a felkészültebb intellektus. Például egy műalkotás megítélését praktikusán érzékeltethetjük értékorientációs kategóriával, de adekvát értékitélettel-értékitéletekkel is. Nem feltétlenül tudatosul, nem feltétlenül ölt kognitív formát ez az értékelés, lehet spontán érzelmi, hangulati, globális magatartási-tevékenységi reakció. Az azonosulás és elutasítás pólusai közötti értékelési intervallum szélessége és differenciáltsága eltérő. Megismerési, érzelmi, magatartási-cselekvési nyomatékaik különbözőek történelmileg, szociálisan, egyénileg. Az attitűdök társadalmilag meghatározott beállítódások, jellemző személyiségértékek. A társadalmi gyakorlat fejlettsége által teremtett mozgástérben alakulnak ki és reprodukálódnak, majd művelődési,

szocializációs hatásrendszerben, célzott és spontán társadalmi hatásrendszerben közvetítődnek az újabb generációkhoz.

Az ismeretek, a képességek és az attitűdök együttese mellett rendkívül fontos személyiségérték az egyénre történelmi-társadalmi és individuális konkrétságban jellemző szükségletstruktúra. Ez is, mint valamennyi személyiségérték, természeti adottságokra épül, amelyek a társadalmi gyakorlatban, a szubjektum-objektum viszony fejlődése dinamikájában humanizálódnak, gazdagodnak és alakul ki az előbb említett társadalmi konkrétságuk. Az egyénit a tárgyukban, kielégítésmódjukban értékorientált szükségletelemek jellemző sajátyszerűsége és struktúrájuk eredményezi, a társadalmi sajátosan egyéni megjelenítése.

A személyiségértékek világát az egyén személyisége, identitása, jelleme, habitusa integrálja, amelyet a történelmileg-társadalmilag adott mozgástérben az egyén saját tevékenységével reprodukál. A személyiségértékek a tárgyi-dologi értékvilággal való anyagcserében, abban a megszüntethetetlen kölcsönhatásban termelődnek, formálódnak, alakulnak, amit az egyénnek természeti és társadalmi lényként, a természettel, annak humanizált rendszerével - önön fennmaradása érdekében - jellemző társadalmi környezetében és mozgástérben fenn kell tartania.

A művelődés elsődlegesen az emberi tényező kiképzésére irányuló értékörzés és értékközvetítés, ismeretátadás, képességelakítás, attitűdformálás, a szükségletek értékorientáltságának gazdagítása, jellem-, habitus-, magatartás- és cselekvéskondicionáló tevékenységrendszer.

- A szociológiai, politológiai, jogi kutatásokban e nem oly távoli időszakban tudatosuló értékdimenzió a tevékenységmodellek köre, amelyhez az intézményi és szerepformák, illetve a hozzájuk kapcsolódó normarendsze-

rek tartoznak. Azok a konfekciók, amelyeket a társadalmi gyakorlat hord ki, s hagy örökölni a társadalmi reprodukció nélkülözhetetlen előfeltételeiként az egymást követő nemzedékek számára. Konfekciók, magatartási és tevékenységmodellek, amelyeket magunkra öltünk már kisgyermekként a családban, bölcsődében-óvodában, életkori sajátosságainktól, felkészültségünkötől, társadalmi helyzetünkötől függően váltjuk, alakítjuk és alkalmazzuk az életünkben adódó szituációkhoz a családban, közösségeinkben és tágabb társadalmi területeken, szomszédsági és familiáris kapcsolatainkban, majd munkahelyünkön, a közlekedésben, a boltban, moziban, színházban stb... Tevékenységmodellek, amelyek a társadalmi lénygé válás és a társadalmi létezés elengedhetetlen feltételei, létezési módjai. Újrateremt, átformált, átalakított, kiselejtezt és megújított örökség ez, amelyhez viszonyulunk. Nincs módunk itt boncolni e tevékenységmodellek összefüggéseit, meghatározottságait, s viszonyulásunk befolyásoló tényezőit. A szociológia-szociálpszichológia igen differenciált tipológiával rendszerezi a tevékenységmodellekhez való eltérő viszonyulási módokat, az alkalmazási, kihordási változatokat, a konformitás és nonkonformitás sokféleségét. Nincs terünk itt erről szólni, csak arra utalhatunk, hogy nem eléggé tudatos területe a művelődésnek a viselkedéskultúra alakítása. Tudatos felkészítés nélkül öltöztetjük fel az egymást követő generációkat az egyes területek tevékenység-modelljeivel. Belecsöppennek különböző társadalmi helyzetekbe, egyéni-közösségi-társadalmi feladat- és funkciórendszerekbe, ahol egyfajta spontán magatartástudósággal várjuk el az adekvát viselkedést, tevékenységet és szankcionáljuk a közvélemény, az intézményi szabályzatok és fegyelmezés eszközeivel a delikvensek megnyilvánulását. A későbbiekben nyári egyetemünk teret kíván nyújtani a viselkedéskultúra alaposabb tanulmányozásához is.

A tevékenységek mérhetetlen differenciálódásának, a különböző tevékenységirányok-csoportok intézményesülésének, az új és újabb normarendszerek kialakulásának, a tradicionális együttélési, viselkedési, együttműködési módok eróziójának korát éljük. A viselkedéskultúra integrálásában, átörökítésében, szankcionálásában oly fontos tradicionális közösségek felszaggatásának, az uniformizáló divatkényszerek és a szubkultúrák éles elkülönülésének korát. A maszkok panoptikumvilágában élünk. "Hol egy igazi emberi arc?!" - hangzik fülünkben máig Rousseau kiáltása. Korunk művészete és filozófiai irodalma orientáló elemzést adja ennek a világnak. A maszkok bázisa a tevékenységmodellek együttese, de nem oka az önelidegenülési és elidegenedési tendenciáknak.

Az eleven emberi tevékenység a társadalmi reprodukció dinamikájában ezt a kifejecesedett holt munkát, annak különböző oldalait, az emberektől független tárgyi-dologi világban testet öltő objektívációkat, az egyének biopszichikai struktúrájában ötvöződő szubjektívációkat és az eleven tevékenység modelljeit, ezeket a differenciálódó értékdimenziókat komplementer rendszerré szervezi. A részeket egy egymást egészé, totalitássá kiegészítő kölcsönhatás-rendszerré. A komplementaritásnak van azonban egy furcsa paradoxona, amely egyben megújulásának, fejlődésének és gazdagodásának immanens sajátossága is: a rendszer mindig a leggyengébb összetevő szintjén szerveződik organikus totalitássá. Egy példával szeretném érzékeltetni az értékdimenziók komplementaritásának elvét: átvettünk fejlett technikát és technológiát, know how-t, s meglepetésünkre a szubjektív összetevő, a hazai munkaerő munkakultúrájának gyengesége miatt csak egyharmad hatékonysági szinten tudjuk azt üzemeltetni. De hogy a másik végletet is említsük: ismerünk parkolópályáján veszteglő, nagyszerűen képzett műszaki értelmiségieket is szép számmal.

Miért immanens megújulási előfeltétel ez a paradox komplementaritás? Mert az egyes tényezők egyenlőtlen fejlődéséből, egyensúlytalanságából tárulnak fel a maradotabb tényezők /a szűk keresztmetszetek/, összetevők megújításához, felzárkóztatásához az objektív lehetőségek, amelyeket teleológiai célkitűzésként, realizálandó idealtásként tudatosít és realitássá változtathat a tevékeny ember a társadalmi gyakorlat módosításával. Az érték kettős természetének ontológiai sajátosságára utalhatunk itt, hogy létező realitásként és reprodukálandó mintaként, idealtásként, eme kettősségben létezik. Ez az idealitás az aktuálisan létezőt és a hozzá potencialitásként kapcsolódó lehetőségeket /vagy utópiaként valamiféle tagadásukat/ ragadja meg, tárja fel és fogalmazza céllá. A potencialitás az aktuálisan létező holdudvara, objektív lehetőségmező, amelyből az adekvát cselekvési alternatíva aktualizálhat új, korrigált létezőket. Az érték a Lét és Legyen objektív mozgásterében bontakozhat ki, válhat cselekvésorientáló normává, imperativusszá azzal, hogy az aktuálisan létező objektív potencialitást megismerő-feltáró tevékenységgel, cselekvési alternatívák kikeresésével a lehetőséget, az azt tükröző idealitásból valósággá változtatja, realizálja. Nincs szó itt arról, hogy a legyenek mindig objektív lehetőséget tükröznek. No, de nincs mód itt a hamis tudati formák dialektikájának boncolására.

- A következő értékdimenzió az objektívált szellemi értékek világa, nembeli örökségünk, az egyes történelmi korokon, társadalmi fejlettségi szinten túlmutató szellemi objektívációk, "általános munká"-k /Marx/, amelyek felhasználható tartalékként belépíthetők a mindennapi élet komplementaritási rendszerébe, de abban nem oldhatók fel, őrzik sajátos autonómításukat a társadalmi létezésben. Lukács György meghatározásában a magábanvaló nembeliség világával szemben és amellett a magáértvaló

nembeliség világa ez. A munka, a mindennapok, illetve a kultúra dichotómiája, történelmi szakadása reprezentálja ezt a kettősséget, amelyet az "őseredeti bornírt teljesség" felbomlását követően csak igen ritkán /lásd reneszánsz/ hidalnak át társadalmi közvetítések századunkat megelőzően. A szellemi kultúra: a tudomány, a művészet, a filozófia, az ideológiák, az erkölcs, a politika és a jog tartoznak ide, amelyeket azonban a termelőmunka mai fejlettségi színvonalán mind több közvetítés kapcsol a mindennapok világához /gondoljunk csak az innovációs törekvésekre/. Történelmileg sajátos társadalmi meghatározottságban, a társadalmi gyakorlattal való kölcsönhatásban, mégis elkülönülten, sajátos önfejlődésben bontakoznak ki a társadalmi létezésben.

Az ágazati jellegű művelődéértelmezés jobbra az objektivált szellemi értékek közvetítésével azonosítja a művelődést, foglya a mindennapok és a kultúra említett történelmi szakadásának, dichotómiájának. A művelődésnek kitüntetett szerepe van a közvetítésben, de mindenkor a társadalmi gyakorlat történelmi fejlettségének függvényében.

Az emberi értékek terített asztalához azonban - mint rámutattunk - a különböző társadalmi helyzetű egyének, csoportok hozzájutási lehetősége, részesedési hányada, minősége történelmi, társadalmi méretekben roppant eltérő, s csak utolsó különbségtételként jelentkeznék: az egyének értékorientatív nyitottsága, egyéni adottságai, szorgalma, lehetősége, aktivitása, életvitale.

A művelődés feladata egyik oldalról tehát megítélésünk szerint az egyének értékorientatív magatartásának kialakítása a kor kihívásának megfelelően. Az értékorientatív magatartás pedig az értéksajátításra, az értékekből való részesedésre irányuló törekvés mellett az értékekhez való hozzájárulást is jelenti, a részesedés és hozzájárulás egységét célozza.

A művelődés azonban nem tud megbirkózni azokkal a státuszkorlátokkal, amelyekbe a mégoly jószándékú, érték-orientatív életvitel is beleütközik, amelyekről jeleztük, hogy eltérő szélességű és mélységű távlatokat szabnak a különböző társadalmi helyzetű csoportok tagjai számára.

Marx megkülönbözteti a határ és korlát fogalmakat. A határ az objektív lehetőségek körét övező fal, a korlátok pedig az egyenlőtlenségeket módosító, arrább helyezhető akadályok. A határt ebben a vonatkozásban a termelőmunka történelmi fejlettségi szintje határozza meg, míg a korlátok státuszkorlátok, egyéni és társadalmi tevékenységgel védhető, lebontható, alakítható kalodák.

Mi a státuszadta kapu nyitja? Miből fakad a státusz, miből erednek a státuszkorlátok?

A történelmileg jellemző társadalmi tagozódást, egyenlőséget és egyenlőtlenséget közvetlenül a termelő munka történelmi fejlettségi szintjén kibontakozó szubjektum-objektum viszony formai tényezői, a szubjektum-objektum reláció alakulásával változó társadalmi viszonyok határozzák meg.

Ismeretes, hogy a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerét reprezentáló termelési viszonyok, a jellemző tulajdonformák, a munka társadalmi szervezete, megosztásának rendszere, s az előbbiekből következő elosztási viszonyok tagolják a társadalmat különböző csoportokra, rétegekre, osztályokra és más tagozódási formákra. Határozzák meg a termelőmunka teremtette osztálytársadalmi mozgástérben a társadalom sajátos struktúráját, s benne az egyes egyének, csoportok társadalmi státuszát és lehetőségeit.

Úgyintén remélem, hogy a társadalmi viszonyok és a művelődés összefüggéseinek tanulmányozására hamarosan

visszatérhetünk nyári egyetemünk programsorozatában. Ezúttal itt az összefüggések egyetlen vonatkozását említhetjük, az érdek kategóriáját. Sajnos, napjainkig az érdek elemzését az ismeretelméleti megközelítés hatja át, miszerint "az érdek tudatosult szükséglet." Nincs helyem a replikára itt ezzel a meghatározással szemben, ehelyett viszont a számomra meggyőzőbb ontológiai megközelítésről szólnék.

Megítélésünk szerint az érdekek a társadalmi viszonyok által körülhatárolt státuszokból következnek, és a státusz érvényesítésére, védelmére, megváltoztatására sarkallják a státuszt reprezentáló egyént, csoportot, réteget, osztályt, vagy a más társadalmi integrációk, formák képviselőit. Tartalmában az érdekérvényesítés egyrészt az értékekből való részesedés és hozzájárulás arányainak, módjainak, lehetőségeinek befolyásolására, másrészt a társadalmi mozgásteret kijelölő viszonyok védelmére, megszilárdítására vagy éppen átalakítására irányulnak. Annak az uralmi, hatalmi hányadnak a védelmére avagy növelésére motiválódnak, amelynek arányában saját sorsuk és mások sorsának alakításában az egyes egyének, csoportok közreműködhetnek.

Az érdek az adott társadalmi helyzetű csoportok és egyének szükségletkielégítésének jellemző társadalmi mozgásterre, amely meghatározott értékorientatív és viszonyorientatív magatartásokat és tevékenységeket indukál.

A művelődésnek tehát nemcsak a tudatos értékorientatív mentalitás kialakításában van szerepe, hanem a tudatos viszonyorientatív magatartásmódok és szemléleti formák tudatosságának növelésében is. A művelődés mint említettük csak felkészít, felvértez meghatározott magatartás- és tevékenységmódokra, de nem azonos az adott aktivitásokkal. Napjainkban a társadalmi demokratizmus kereteinek kiszélesítésével szinte társadalmi megrendelést kaptunk az ilyen irányú felkészítésre.

A társadalmi létezés és művelődés összefüggésrendszerének vizsgálatában eddig utaltunk a társadalmi viszonyok szabta mozgástérre, az azt megjelenítő státuszokra a társadalmi struktúrában, a státuszokból következő érdekekre és a társadalmi létezés tartalmi összetevőire, előfeltételeire, az értékekre, azok jellemző dimenzióira.

Szólnom kell még itt bővebben egy, az érdekek és értékek kapcsolódásaiban közvetítő és befolyásoló szerepet játszó vonatkozásról, az értékorientációs magatartásokról és tevékenységmódokról, az értékrendekről, s ezzel ez évi témaválasztásunkat is indokolni próbálom.

Furcsa tapasztalat a nyolcvanas évek közepén, hogy az egy fészeken rokonok, az egy munkahelyen dolgozó kollegák, tehát azonos társadalmi helyzetű egyének között, eltérő értékrendjükből következően, nyomasztó és nemegyszer konfliktusos különbségek alakultak ki napjainkra. A nyolcvanas évek jelentősége az, amit mind a különböző szociológiai vizsgálatok, mind a köznapis tapasztalatok hangsúlyoznak ma már, hogy nem az alapvető tagozódási csoportok, rétegek, osztályok között találjuk ma a növekvő különbségeket /hisz itt éppen a közeledés az alapvető tendencia/, hanem az eddig azonos társadalmi helyzetű egyének között. Mintha e tények ellentmondásának eddigi fejtegetéseinknek. Szinte nagyobb különbség van ma nálunk két munkás között, két mezőgazdasági dolgozó között, az együtt dolgozó értelmiségi csoport tagjai között, mint például a munkás vagy mezőgazdasági dolgozó, vagy éppen egy munkás és egy értelmiségi között.

Az azonos társadalmi helyzetű egyének között növekvő különbségeket eredményez, hogy mit tartanak értéknek, mivel azonosulnak, milyen életvitelt-életmódot alakítanak ki, mit tűznek célként önmaguk és családtagjaik elé, mire törekednek, mivel szemben vállalnak konfliktusos viszonyt, mihez alkalmazkodnak. Úgy vélem, jelenünkkel és jövőnkkel

egyenként összefügg, hogy a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó családok, egyének milyen tevékenységi irányokat, milyen magatartásformákat választanak, hogyan alakítják természeti és társadalmi környezetüket, milyen tárgyi-dologi világot, milyen emberi-közösségi miliőt teremtenek maguk körül.

Értékválasztásaik sokrétűek és összetettek. Együtt hatnak bennük a meglévő feltételek, a fenntartásukra vagy éppen a meghaladásukra irányuló kísérletek, a törekvésekben formálódó avagy éppen máshonnan átplántált elképzelések.

Tevékenységük folyamatában és szerveződésében roppant fontos a közösségi és egyéni viszonyulások rendje, az azonosulások és elutasítások módja, a csoportok és az egyének értékrendje, amelyben tapasztalatilag és gondolatilag tükröződik, megítélik társadalmi mozgásterüket, mások és önmaguk tevékenységét, lehetőségeiket, s amely alapján megválasztják tevékenységük, magatartásuk, megnyilatkozásaik irányát, tartalmát, eszközeit és módjait.

Az egyes egyének szubjektív értékrendjének kialakulásában nagy súllyal hatnak közre azok a közvetlen emberi vonatkozások, sajátos csoportok, amelyekkel neveltetésük, művelődésük, életútjuk során kapcsolatba kerültek és kerülnek, illetve azoknak a szélesebb társadalmi közösségeknek /osztályoknak, nemzetiségeknek, nemzeteknek, népeknek/ a szokásrendszere, tradíciói, történelmileg kijegyeződő értékrendjei, amelyekhez társadalmi helyzetük alapján kötődnek az egyének.

Az egyének értékrendjének összetevői saját attitűdjeik konzekvens elrendeződése mellett elsődlegesen mindig szélesebb közösségi-társadalmi értékrendekből táplálkoznak. Tudásuk és képességeik így a kollektív tapasztalatba, erkölcsiségük a csoport- és társadalmi morálba,

szükségeik a javak együttesébe, ízlésük a szűkebb és tágabb világ esztétikai kultúrájába, politikai nézeteik a politikai hatások és konkrét érdekvizonyok adott körébe, világlátásuk az ideológiák különböző régióiba gyökerezik. Ezek az összetevők azonban mindenkor az egyén sajátos mérlegelő, megítélő, alakító, elfogadó öntevékenységével konkretizálódnak, élete meghatározó társadalmi előfeltételeivel szoros kölcsönhatásban.

Hagyományos magatartás- és tevékenységmódokban, beállítódásokban, a spontán reagálások és az ok-okozati megfontoltság közötti különböző tudatossági árnyalatokban és szinteken valósul meg viszonyuk mindennapi létezésük társadalmi előfeltételeihez. A vonatkozás módja, a megítélés és értékelés mindig akaratlagos és tudatos létezés, mégsem jelentkezik mindenkor szóbeli megfogalmazásban, nézetekként az állásfoglalásokként, hanem köznapi beidegződésként, gesztusokban, rítusokban, szokásformákban realizálódik. Különböző tudatosítási szinten - pontos vagy éppen torz, illuzórikus, hamis tudattal - alakító belső tényezője az egyén magatartásának és tevékenységének, még akkor is, ha csak részlegesen ölt gondolati-szóbeli megfogalmazást.

Az értékrend tehát a magatartási és tevékenységi módok megválasztásának és újabbak kibontakoztatásának fontos belső hajtóereje és iránytűje.

Az objektív társadalmi előfeltételek és lehetőségek, illetve maga az egyén tevékenységrendszere, alakuló attitűdjei visszahatnak és súlypontosítják, átstrukturálják az egyén értékrendjét, környezetének megítélését, értékelését, a világhoz való viszonyát, sőt azoknak a csoportoknak a közösségi értékrendjére is befolyással vannak, amelyekkel tevékenysége összefűzi. Ez a kölcsönhatás különösen nagy súlyú napjainkban, amikor a hagyományos közösségi értékrendek hatásfoka lecsökkent és a

kibontakozó öntevékenységi módok felfokozottan alakítják és átalakítják az egyének és csoportok értékrendjét és a közgondolkodást is.

Az elmúlt évtizedek nagy társadalmi változásai szétzúzták a korábbi értékrendek bázisát. Alapvetően új társadalmi viszonyokat és intézményrendszert teremtettünk. Megszüntettük a társadalmi antagonizmus forrásait. Új társadalmi tagozódási formák és velől új típusú társadalmi struktúra bontakozott ki hazánkban. A társadalmi szükségletek bővülő körhez is új, itt-ott még szűkös anyagi feltételrendszert, termelési és szolgáltatási bázist, a személyiségértékek kimunkálásához, a kultúra demokratizálásához új közoktatási és művelődési rendszert, emberségebb politikai és érintkezési formákat hoztunk létre.

Az új társadalmi körülmények, a megnehezedett gazdasági helyzet és a "most lehet!" magatartásváltozatok között egymással felelő értékrendeket, eltérő életmód-mintákat találunk az egyes egyének, családok. Ebben a helyzetben az ifjú nemzedékkel szemben különösen nagy felelőssége van a művelődésnek abban, hogy milyen értékrendek elfogadását segíti elő, s milyenek megerősítésén és érvényesítésén munkálkodik.

Az értékrendek válságáról hallunk gyakran mostanában. Úgy gondolom, túlzás válságról beszélni. Átrendeződés zajlik és versengés. Az egyes értékrendek mára már szembe-tűnő eltérése, a tevékenységirányok sokrétősége, alternatívítása növekvő választási kényszert jelent az egyes egyének-csaldók számára. Ez az értékrendek kritikai mérlegelésére, felülvizsgálatára, átalakítására sarkall. Ebben a folyamatban mind szükségesebb, hogy választásaikhoz, ez egyéni-közösségi felelősség növekedéséhez segítséget, orientáló támogatást kapjanak a művelődés társadalmi tényezőitől is. Természetesen a művelődésügy nem maradhat magára ebben a feladatban.

Egy koherenciára törekvő marxista társadalomelméleti megközelítés keretében tettünk kísérletet egy szisztematizálási kalandban a társadalmi létezés és művelődés vonatkozásainak taglalására. Egyben arra is, hogy egymáshoz kapcsolódó panelekként, organikus művelődéseméleti nyári egyetemi programot vázoljunk fel Önöknek, amely - remélhetőleg- orientáló, segítő válaszokat ad majd korunk kérdéseinek megválaszolásához, a szubjektív tényező korszerű kiművelésén munkálkodók erőfeszítéseihöz.